

Artūras JUDŽENTIS

Vilniaus dailės akademija

BŪDVARDIS *vienatas*, -a / *vienatis*, -ė

The Lithuanian adjective *vienatas*, -a / *vienatis*, -ė

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjama būdvardžio *vienatas* / *vienatis* vartoseną, reikšmę bei darybą seniausiuose lietuviškuose raštuose. Pirminė žodžio reikšmė greičiausiai buvo ‘vientisas, nepertraukiamas, nuolatinis’, o reikšmė ‘vienintelis’ yra vėlesnė. Būdvardžio gražinimas į mokslo apyvartą leidžia peržvelgti kai kurias susijusias etimologijas.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; gramatinė klasė; būdvardis; semantika; žodžių daryba.

Abstract. The article analyses the usage, meaning and forms of the adjective *vienatas* / *vienatis* used in some Old Lithuanian writings until the 17th century. The primary meaning of the adjective presumably was ‘integral, steady, constant’, the meaning ‘the only one’ being of later origin. A renewed introduction of the adjective into historical linguistics allows to reconsider some related etymologies.

Keywords: Lithuanian; grammatical category; adjective; semantics; word-formation.

Dabartinėje lietuvių kalboje šis būdvardis¹ nebevartojamas (net *Lietuvių kalbos žodyne* minimas tik daiktavardis *vienatis*), tačiau jis randamas seniausiuose lietuviškuose raštuose². Dažniau negu pats būdvardis, senųjų raštų kalboje vartojami jo vediniai, kai kurie jų (pvz., *vienatinis*) pasiekė ir dabartinę kalbą. Dar ir todėl svarbu iširti jų pamatinio žodžio vartoseną, reikšmę bei raišką.

¹ Apie būdvardį *vienatas* / *vienatis* atskirai kalbėti prasminga tik nuo pirmųjų lietuviškų raštų. Senesniais, ikirašytiniais laikais, šio žodžio funkcinės klasės (daiktavardis ar būdvardis) klausimas turbūt neturėtų prasmės, pgl. PKEŽ 1, 376; 3, 10.

² Per porą pastarųjų dešimtmečių sukurti skaitmeniniai senųjų lietuviškų raštų tyrimo įrankiai, ypač žodžių formų sąrašai, arba konkordancijos, gerokai padeda tirti retus, kartais jau ir išnykusius žodžius ar jų formas, reikšmes bei funkcijas. Ir šį straipsnį rengiant pasinaudota Lietuvių kalbos institute kuriama Senųjų lietuviškų raštų duomenų baze, internete prieinama adresu <http://www.lki.lt/seniejirastai/home.php>. Ten paskelbti ir duomenų bazės sumanytojai, stūmėjai, ir visi šio naudingo, kad ir koks jis dar neišbaigtas, darbo bendradarbiai, todėl čia kiekvieną kartą jie nebus nurodomi.

Apie būdvardį *vienatas* / *vienatis* rašyta mažai: jis minimas Prano Skardžiaus (1943, 337–338), Ernsto Frenkelio (LEW 2, *sub voce*), Vytauto Mažiulio (PKEŽ 1, 52) darbuose, tačiau jo nėra naujesniuose lietuvių kalbos etimologijos žodynuose (SEJL; ALEW), nei Sauliaus Ambrazo būdvardžių darybos tyrime (2011).

Straipsnyje iš pradžių apžvelgiama būdvardžio variantų vartoseną senuosiuose lietuviškuose raštuose (1), tada aptariami jo darybos ryšiai (2) ir atitikmenų kitose kalbose klausimas (3). Straipsnis baigiamas atlikto tyrimo apibendrinimu.

1. Senuosiuose raštuose vartojami du nagrinėjamojo būdvardžio **varian-tai**: labai retas ir turbūt senesnis *o* kamieno *vienatas*, *-a* ir kiek dažnesnis *iš* kamieno *vienatis*, *-ė*.

1.1. Variantas *vienatas*, *-a* vieną vienintelį kartą pavartotas Jono Bretkūno giesmyne „Giesmes Duchauinas“ (1589). Jo pabaigoje 74 numeriu pažymėta iš vokiečių kalbos išversta giesmė „WIens bit βmo labai bagotas“ („Es war ein mal ein reicher Man“). Giesmyne ji paskelbta pirmą kartą, o vėliau, rodos, nebebuvo perspausdinta. Lozorius Zengštokas šios giesmės į savo sudarytą giesmyną „Giesmes Chriksczionischkos ir Duchauinischkos“ (1612) neįtraukė (plg. Michellini 2010, 13–14). Šioje giesmėje ir pavartotas žodis *vienata*:

(1) Sotag vβmiga Vbagas / Stoios kaip ir Diewa waikas / Atimtas nūg Angelu / Nefchts prieglopftin Abrahama / The linksmibe tur **wienata** / Prieg wiffu Diewa geru / BG 121,25–122,4

Nicht lang entschlieff der Betler lind / er ward gleich einem Gottes kind / von heiligen Engeln gnommen / Sie führten jn in Abrahams schoß / da het er rhu und freude groß / bey allen Gottes frommen (Michellini 2005, 158)

Vertimą palyginus su originalu matyti, kad forma *vienata* neturi tikslaus vokiško atitikmens. Galimi keli jos interpretavimo būdai: a) tai nom.-acc. sg. neutr. forma, siejama tik su veiksmazodžiu *tur(i)*, vartojama prieveiksmiškai ir einanti aplinkybe; b) tai acc. sg. fem. forma, derinama su daiktavardžiu *linksmybę* ir einanti predikatyvu. Aiškinant pirmuoju būdu, ši forma paliudytų baltų kalboms rekonstruojamų **gīvata-*, **labata-* tipo būdvardžių egzistavimą senojoje lietuvių kalboje³. Vytauto Mažiulio nuomone, dar prabaltų laikais jie galėję eiti ir būdvardžiais, ir daiktavardžių abstraktais (PKEŽ 1, 376;

³ Tokios darybos daiktavardžių (bet ne būdvardžių!) abstraktų esama ir dabartinėje kalboje, plg. *lengvata*, *sveikata*, *visata*.

3, 10). Toks sudaiktavardėjęs būdvardis greičiausiai glūdi ir vedinio *vienatijas* darybos pamate (plg. *laukas* : *laukijas*, *tarpas* : *tarpijas*; dar žr. Ambrazas 2011, 63). Antrasis aiškinimo būdas mažiau tikėtinas, bet irgi galimas (nosiinių raidžių Bretkūnas giesmyne nevaratoja).

Manychiau, kad abiem atvejais žodis *vienatas*, *-a* turi reikšmę ‘nuolatinis, nepertraukiamas, išsitas’, daugmaž atitinkančią originalo būdvardžio *groß* reikšmę ‘didelis’ (kalbant apie džiaugsmą, linksmybę).

Dauguma Bretkūno raštų sunkiai prieinami, jie vis dar nesuskaitmeninti, tad tikėtina, jog juose nagrinėjamų formų pasirodys esą ir daugiau.

1.2. Variantas *vienatis*, *-ė* pasirodo jau Mažvydui priskiriamo giesmyno „Giesmės krikščioniškos“ antroje dalyje (1570). Po velykinių giesmių ir „Giesmių ant dangun žengimo Pono“ eina skyrius „Apie Dvasią Šventą giesmės“: Jame skelbiamos su senąja lotyniškąja tradicija siejamos ir iš lotynų kalbos (galbūt atsižvelgiant ir į lenkišką vertimą) išverstos giesmės bei maldos (p. 309–328). Mikelinis spėja, kad šiuose trijuose skyriuose paskelbtos kalendorinės giesmės ir poteriai „turbūt parengti paties Mažvydo“ (Michelini 2000, 8). Paskutinė (p. 324–328) iš šio pluoštelio paskelbta „Sekvencija apie Švenčiausiąją Trejybę“ (*Sequentia de Sancta Trinitate*). Joje paposmiui eina lotyniškas originalas ir jo lietuviškas vertimas. Apie giesmės vidurį (vienuo-lik tame posme) randame pavartotą mums rūpimą žodį:

(2) Et nos voce praecelfa omnes modulemur organica cantica dulci melodia. MG 326,16–18 (Michelini 2000, 388)

Ir mes balfu iau didžu faldžei giedokem Diewui giełme kurfsai eft Diewas Traiczeie **wienatis** MG 326,19–21⁴ (Michelini 2000, 388)

Šios sekvencijos vertimo santykį su originalu Mikelinis apibendrina taip: „[b]eveik pažodinis vertimas iš lotyniško teksto; ypač nutolta pirmojoje (p. 327) strofoje“ (Michelini 2000, 386). Kaip rodo lyginimas su originalu, nuo jo vertėjas gerokai nutolo ir versdamas pacituotąjį posmą, ypač jo antrąją pusę; jis išplėtė lotyniškos strofos turinį, pasiremdamas ankstesniu sekvencijos tekstu (plg. sekvencijos ketvirtą posmą: *Non tres tamen dij funt, Deus verus vnus eft*). Todėl vertime prireikė žodžio *vienatis*.

Pacituotame sakinyje šis žodis užima sintaksinę (pirminio) predikatyvo poziciją ir tikslina daiktavardžio *Dievas* reikšmę. Nors ši sintaksinė ir semantinė

⁴ Mažvydo vertimai ir jų originalai straipsnyje cituojami iš Gvido Mikelinio parengto faksimilinio leidimo (Michelini 2000).

funkcija gali būti atliekama tiek būdvardžio (plg. *Dievas (yra) geras*), tiek ir daiktavardžio (plg. *Dievas (yra) gėris*), tačiau nagrinėjamojo žodžio pavartojimo kontekstas, manyčiau, pagrindžia jo būdvardinę prigimtį.

Nagrinėjamas pavyzdys gerai atskleidžia žodžio *vienatis* reikšmę. Sakinio kontekstas ir visa teologinė Švenčiausiosios Trejybės doktrina (žr. Nikėjos susirinkimą) rodo, kad Mažvydo giesmėje šis žodis reiškia ne unikalumą, išskirtinumą, taigi turi ne reikšmę ‘vienis, vienas, vienintelis’, o tolydumą, vientisumą ir reiškia ‘vieningas, vientisas, nedalomas, tas pats’⁵.

Sekvencijos turinys remiasi šventojo Atanazijaus iš Aleksandrijos tikėjimo išpažinimu (*Quicumque Vult*), krikščionių bažnyčiose išplitusiu nuo šeštojo amžiaus. Nagrinėjamosiose giesmės eilutėse ataidi tokios jo frazės: *unum Deum in Trinitate, et Trinitatem in unitate veneremur; unitas in Trinitate, et Trinitas in unitate veneranda sit*. Mažvydo giesmyne Švenčiausiajai Trejybei pagarbinti skirta ne tik minėtoji sekvencija, bet ir prieš ją einantis introitas (*Introitus de sancta Trinitate*, MG 321,13–323,9). Jame originalo frazė *indivisa unitas* išversta *ne perškirtoghi wienibe* MG 322,3–4. Taigi daiktavardį *unitas* atitinka daiktavardis *vienybė*. Nagrinėjamoji sekvencija taip pat prasideda šiuo motyvu: *Benedicta semper sancta fit Trinitas deitas, scilicet vnitas, coequalis gloria* MG 324,3–5. Šis posmas išverstas taip: *Paschlowinta wiffada schwenta Traice deiuište / tatai est / wienibe priliginta garbeie* MG 324,6–8. Kiek toliau šis motyvas kartojamas: *Proprietas in perfonis, vnitas est & in essentia*. MG 325,12–13; vertimas: *Tikrība iju ir weidufu/ ir giwenime iju ir wienibe* MG 325,14–15. Ir dar toliau: *O adoranda Trinitas. O ueneranda vnitas*. MG 327,8–9; *O Meldemoghi schwenta Traice. O garbin[a]moghi wienibe*. MG 327,10–11. Visais šiais atvejais lotyniškas daiktavardis *unitas* išverstas daiktavardžiu *vienybė*. Tad kodėl jis turėtų būti kitaip verčiamas tame pačiame kontekste ir toje pačioje sekvencijoje? Gal tai ir ne stiprus argumentas, tačiau vis dėlto jis palaiko nuomonę, kad *vienatis* šioje sekvencijoje yra ne lotynų *unitas* atitinkantis daiktavardis, o būdvardis.

Taigi lotynų *unitas* sąvoką Mažvydo raštuose reiškia žodis *vienybė*, o Trejybei pavadinti jis vartoja skolinį *Traicė / Traičė*. Giesmyne kartą pavartotas įdomus abi sąvokas apimantis dūrinys – *Trivienybė*:

⁵ Domykas Urbas žodį *vienatis* pateikia ne atskirai, o (morfologiškai sudėtingesnės formos!) būdvardžio *vienatijs* lizde (1996, *sub voce*), kurio reikšmę aiškina kaip ‘vienatis, vienintelis’. Išeitų, kad *vienatis* jo laikomas būdvardžio *vienatijs* rašybos variantu.

(3) Duok Tiewe schwentasis: Duok Christe saldusis; Duok taip tu Dwasse schwenta: **Wienibie** Diewa garbinta: Schwiefighi **Triwenibe**: Amßina buk tau garbe: Usch tawa meile ir geribe / Amen. MG 285,8–13

Praesta hoc genitor, optime, maxime, Hoc tu nate Dei et bone Spiritus, Regnans perpetuo fulgida **Trinitas**, Per cuncta pie saecula, Amen. (Michelini 2000, 347)

Aptartąją sekvenciją Jonas Bretkūnas dar kartą paskelbė „Kancionale“ (1589) drauge su kitomis per didžiąsias šventes „senu būdu giedamomis“; taigi Liuterio „Geistliche Lieder“ tradicijai nepriklausančiomis, giesmėmis⁶. Atitinkamoje jos vietoje⁷ randame pavartotą formą *wienatijs*, kuri turbūt skaitytina kaip *vienatijs*, nors kitais dviem atvejais ši būdvardžio forma Bretkūno užrašyta *wienatighis*.

Lozoriaus Zengštoko giesmyne „Giesmės krikščioniškos ir duchauniškos“ (1612) minėtoji sekvencija iš Mažvydo giesmyno vėl pakartota, dabar jau su būdvardžio forma *vienatis*:

(4) Ir mes balfu iau didziū faldzei giedokem Diewui giełme / kurfai eft Diewas Traiceie **Wienatis**. ZG 38v,23–24

Po šio giesmyno išėjusiose Danieliaus Kleino „Naujose giesmių knygoose“ (1666) atsisakyta dvylikos Mažvydo tradicijos giesmių, taip pat ir sekvencijos „Paschlowinta wissada schwenta Traice“ (plg. Michelini 2010, 23). Ji nebebuvo skelbiama ir vėlesniuose liuteronų giesmynuose. Taip su šia giesme iš vakarinės lietuviškos raštijos šakos pasitraukė ir senovinis būdvardis *vienatis*.

Wolfenbiutelio postilėje (1573) būdvardis *vienatis* pavartotas dukart. Vienu atveju aiški jo reikšmė ‘vienasis, nedalomas’. Tai aštuntojo sekmadienio po šv. Trejybės pamokslo („NEDELIAN 8 PA S: TRAICES EVANGELIV S: KVRV PARAFche f: Eghftas Math: 7 cap: Saugakitefsi nog phalfchiwu φ“) paskutinis sakinyš, tam tikra formulė:

(5) Ant ta mus gielbek panas Diewas Traice **wenatis** Amē. WP 222v,11–13

Pamokslas baigiamas originalo, kuriuo remiantis parengta jo santrauka, nuoroda: *Jfch Grefera Trumpei*. WP 222v,13. Deja, originalas man sunkiai

⁶ Mikelinio (2005, 22) nuomone, kancionalas, kurį sudaro septyniolika giedamų senosios lotyniškos liturgijos tekstų, Bretkūno galėjęs būti sumanytas kaip priedas prie jo giesmyno.

⁷ Ir mes iau balfu didziū faldzei giedokem Diewui giełme kursai eft Diewas Traice **wi[e]natijs**. BKa 52,2–5

prieinamas. Vienas iš ALEW autorių Oigenas Hilas (Eugen Hill) žodį *vienatis* pacituotame pavyzdyje laiko daiktavardžiu (ALEW, 1234), kirčiuoja paskutiniame skiemenyje ir pateikia reikšmę ‘Einheit, Einigkeit’. Manychiau, kad šiame sakinyje žodis *vienatis* vartojamas predikatiškai, o ne apoziciškai, ir veikiau yra būdvardis, o ne daiktavardis (plg. aptartąją Mažvydo giesmyno citatą).

Kitas pavyzdys yra iš Jėzaus Kristaus kančių (pasijos) aprašymo „APE KIENTEGHIMA WIESCHPATES MVSV IESAVS CHRIS^taus“ (WP 135r,20–150v,21), kuriame remiamasi Evangelijos pagal Luką 22 ir 23 skyriais. Tai paskutinis pirmosios postilės dalies, apimančios pamokslus nuo Advento iki Velykų, tekstas. Jo originalas nenurodytas. Žodis *vienatis* šiame pavyzdyje vėl eina predikatyvu:

(6) Jdant mes tam štiprei a drutei tiketumbim kaipaghi ghĩsai [t. y. Jėzus Kristus] **wenatis** ira, muřų gielbetajias, padetajias a iřchgannitajias, WP 148r,20–22

Pavartojimo aplinka lyg ir siūlo žodį *vienatis* suvokti kaip reiškiantį Kristaus išskirtinumą – jis vienintelis yra mūsų *gelbėtojas, padėtojas ir išganytojas*. Interpretacija, kad Kristus yra viena – *ir gelbėtojas, ir padėtojas, ir išganytojas* – galima, bet mažiau įtikima, nes nei anksčiau, nei vėliau kontekste⁸ apie tokią Kristaus vienybę nekalbama. Dėmesys sutelkiamas ne į Kristaus asmenį, o į jo aukos reikšmę ir prasmę tikintiesiems.

Gana netikėtai žodis *vienatis* dar kartą pasirodo rytiniam senųjų raštų variantui priklausančiame Roberto Belarmino katekizmo vertime (1677)⁹:

(7) Tikiu ir ing Pono Iezu Chriftu / iog ánas irá **wienatis** Sunus Diewo Tewo. BK 14,10–12

Šiame pavyzdyje žodis *vienatis* pavartotas atributiškai ir yra aiškus būdvardis. Jo reikšmė nėra visiškai akivaizdi; gal kalbama apie vienintelį, o gal ir apie tikrą, tokį patį kaip Tėvas Dievo sūnų, kadangi kitame sakinyje pagrindžiama:

⁸ Prieš tai: [...] newenas negal buti nei řtaties funum Diewa, net pirma tur but gierru, ř, krikřhcžzaniřku, a teĩfum, A ta patis nog řawens, řawa filamis nekubudu negalim atgauti, iei ir gieraufeĩ tai kas giera ira darritumbim 147v,35–148r,5

Toliau: Be kura nit neka negalime, Be kura pelna a uřřluřima wĩfi darbai muřų [...] pikta, negiera, kaltinga, a neteĩfinga ira. 148r, 22–28

⁹ Versta galbūt iš lenkiško šio katekizmo vertimo „Krótki zbiór nauki chrzeřciańskiej“, išėjusio 1606 m. Vilniuje (Zinkevičius 1988, 271). Jis, kaip ir Belarmino originalas, man, deja, nebuvo prieinamas.

Nes gime išg Tewo nuog ámžiu ir ira Diewas umžinas / be gálo / wiffágalis / futwertoiias / ir Wießptas muſu ir wiffu dáykto / kayp ir Tewas. BK 14,12–15
Be to, kitas šios maldos „artikulas“ pradedamas taip: *Aß tikiu iog Ponás Iezus Christus ira ne tiektay tikras Diewas / bet ir tikras žmogus.* BK 14,17–19

Viduriniame senųjų raštų kalbos variante žodis *vienatas / vienatis* nevartojamas. Rytiniame variante, be minėtojo Belarmino katekizmo vertimo, daiktavardis (bet ne būdvardis!) *vienatis* dar žinomas iš antrojo Konstantino Sirvydo žodyno (1642), kur atitinka lotynų *unitas, uniformitas, aequabilitas, tenor aequalis*, lenkų *jedność, jednakość* ir *jednostajność* (PLKŽ, *sub voce*).

2. Žodžio **darybos ryšiai** taip pat gali šį tą pasakyti apie jo prigimtį ir gramatinę klasę. Pats nagrinėjamas būdvardis *vienatas / vienatis* su priesaga *-at-* padarytas iš įvardžio / būdvardžio *vienas*. Tiesa, tokios darybos būdvardžių dabartinėje kalboje kaip ir neturime, o štai daiktavardžių yra: *jaunatis, senatis, pilnatis...*

2.1. Iš būdvardžio ar daiktavardžio *vienatas / vienatis* pasidaryti gana dažnai senuosiuose raštuose vartojami **būdvardžiai** *vienatijas* ir *vienatijis*, o vėliau – ir *vienatinis*. Forma *vienatijas* daugelio aiškinama kaip priesagos *-ijas* vedinys iš daiktavardžio / būdvardžio *vienatas* (plg. Skardžius 1943, 337–338, Ambrazas 2011, 63). Variantą *vienatijis* kai kurie, pavyzdžiui, Ernestas Frenkelis (1947, 17), laiko susidariusiu daiktavardžio *vienatis* vietininkui suaugus su santykinu įvardžiu ir gretina su būdvardžiu *dangu(je)jis* ir pan. Manychiau, kad jį būtų galima aiškinti ir kaip atsiradusį dėl *o* bei *io* kamienų mišimo, plg. *akmen-in-as : akmen-in-is* ir kt. (plg. Ambrazas 2011, 73t.). Vedinys *vienatinis* yra gana vėlyvas – raštuose jis, *Lietuvių kalbos žodyno* duomenimis, pasirodo tik nuo Motiejaus Valančiaus laikų. Šios priesagos būdvardžiai dažniausiai daromi iš daiktavardžių. Iš būdvardžių jų daroma nedaug, o jeigu ir daroma, tai paprastai iš pirminių arba „neryškias priebalsines priesagas“ turinčių (Valeckienė 1994, 210 ir 213). Įsitvirtinant priesagos *-inis* vediniams jis greičiausiai pakeitė formą *vienatijis* (dėl tokio mišimo žr. Ambrazas 2011, 64).

2.2. Iš *vienatas / vienatis* skirtingų kamienų padaryti **prieveiksmiai** *vienatai* ir *vienatai* rodytų, kad pamatinis žodis turėjo būti būdvardis (juk su šia priesagarieveiksmiai iš kitų kalbos dalių nedaromi).

Būdvardį *vienatas*, *-a* netiesiogiai liudija iš jo padarytasrieveiksmis *vienatai*, kelis kartus pavartotas Volfenbiutelio postilėje ir Bretkūno bei Zengštoko giesmynuose.

Volfenbiutelio postilėje jis pavartotas du kartus.

(8) Nepretelius tada tas, ira tas pats welinas [...], kurfai **wenatai** a wifsada [...] be wena palawima fkreiafsi kaip ir lewas ftaugdams, a iefchkadamas kurkuri praritu [...]. WP 78v,35–79r,5

(9) [...] rupeftis fwetiþkai, fkarbas labis bagatifte fwetiþka, kure bilau ant ta **wenatai** gulda fchirdin, liebawimas platawimas kiek dienas linkfmas, fu perneredu apfirjima ir apfigerima didziu giwenimas WP 86v,22–26

Pirmajame pavyzdyje nelabasis kaip liutas staugdamas skrieja be paliovos – *vienatai* ir *visada*. Dvi laiko aplinkybės sustiprina viena kitą. Jų reikšmės artimos, bet ne visai tapačios: *vienatai* išryškina nepertraukiamą veiksmo pobūdį, vientisumą, o *visada* – laiko visuotinumą pateikia kaip vienį.

Antrajame pavyzdyje žodis *vienatai* galbūt atlieka tik išskiriamosios ar stiprinamosios dalelytės vaidmenį ir turi reikšmę ‘vien, tik’. Tačiau atrodo galima manyti, kad jis čia eina būdo aplinkybe ir reiškia ‘nuolat, ištiesai’.

Bretkūno giesmyno „Giesmes Duchauinas“ (1589) 66-oje giesmėje „Eiket manesp bila Christus“ („Kompt her zu mir spricht Gottes Sohn“) prieveiksmis *vienatai* pavartotas tik vienąkart:

(10) Kaip funki bus ugnis peklas / Kuran fwietas tur ifchkakti / Su kūnu duſche be gala / Kenteti **wienatai** muka / A tacziau nefudekti. BG 107,1–4¹⁰

Gedenckt wie heis die Helle wer / Darein die Welt thut rennen / Mit Leib und Seel wird leiden sein / On unterlas die **ewig** pein / Und mag doch nicht verbrennen. (Michelini 2005, 147)

Originalas patikimai patvirtina hipotezę, kad žodis *vienatai* čia turi ne išskiriamąją ar pabrėžiamąją reikšmę (kaip dabartinėje kalboje *vien, tik*), bet jau minėtąją būdo ar laiko reikšmę ‘nuolat, be perstojo, ištiesai’. Aptarę prieveiksmio *vienatai* reikšmę vienuose seniausių mūsų raštų patvirtina, kad ir jo pamatinis žodis turėjęs reikšmę ‘nuolatinis, nepertraukiamas, ištiesas’ ar pan.

Senuosiuose raštuose rasta ir pora formos *vienatai* (rašoma *wienatei*) vartojimo pavyzdžių, vienas Bretkūno, o kitas – Kleino ir jų sekėjų giesmynuose:

¹⁰ Vėliau ši giesmė be didesnių pakeitimų buvo perspausdinta Lozorius Zengštoko giesmyne „Giesmes Chriksczionischkos ir Duchauinischkos“ (1612), plg: kaip funki bus ugnis peklas / kuran fwietas tur ifchkakti / fu kunu duſche be gala / kenteti **wienatai** muka / A tacziau nefudekti. ZG 70v,9–12

(11) Lukas iſchraſcha graſei / Iò dangaus ſengima / Bet mufump fant **wienatei** / Kaip ghis pats ſadeia / BG 111,1–3

Lucas iſchraſcha graſei / io dangaus ſengima / bet mufump fant **wienatei** / Kaip ghis pats ſadeia ZG 20r,21–22

Lucas thut gar ſchön ſchreiben / von ſeiner Himmelfart / Doch **alweg** bey uns bleiben / wie er verſprochen hat (Michelini 2005: 150)

(12) Aß taw / kolei czia giw's bufu **Wienatei** dekawot noriu / KING 44,21–22

Aß taw / kolei czia giw's bufu **Wienatei** dekawot noriu / RG 46,17–18

Aß taw / kolèy czia giw's bufu **Wienatey** dekawot noriu / ŠG 46,17–18

ich wil dir all mein Lebenlang / von Herten ſagen Preiß und Danck / (Michelini 2009: 78)

Iš prievėiksmiškai vartojamos žodžio *vienatis* linksnio formos (būdvardžio acc.neutr. arba daiktavardžio / būdvardžio loc. sg.) radosi ir prievėiksmis/jungtukas *vienat*. Didesnė tikimybė, kad taip vartojamas buvo būdvardžio, o ne daiktavardžio linksnis.

2.3. Pamatiniu žodžiu *vienatis* remiasi ir **daiktavardžiai** *vienatybė*, *vienatystė*, *vienotinė*. Trumpai apžvelgime jų darybos tipus.

Vedinyš *vienatybė* pavartotas Ledesmos katekizmo vertime (1605; 84,9 ir 85,3), tačiau jo pamatinio žodžio *vienatis* šiame tekste nėra. Priesagos *-ybė* vediniai dažniausiai daromi iš būdvardžių, o iš daiktavardžių padarytieji paprastai remiasi asmenų pavadinimais, pvz.: (Urbutis 1965, 308–309).

Priesagos *-ystė* vediniai, priešingai, dažniausiai daromi iš daiktavardžių. Tačiau dauguma jų remiasi asmenų pavadinimais. Ne iš asmenų pavadinimų padarytų šios priesagos vedinių tėra vienas kitas, pvz.: *kiaulystė*, *godulystė*. Kaip tik todėl įtikima, kad Sirvydo *vienatystė* (SD1 46r II 16, antrajame žodyne jo nebėra) remiasi ne daiktavardžiu, o būdvardžiu, plg. *jaunystė*, *menkystė*, *vienystė* (Urbutis 1965, 311; 1994, 102).

Daiktavardis *vienotinė* 'æquabilitas, uniformitas, tenor æqualis' paminėtas Sirvydo antrajame žodyne (SD3 87 II 25). Priesagos *-inė* daiktavardžiai paprastai daromi iš daiktavardžių. Urbutio nuomone, daugelis šių vedinių yra sudaiktavardėję priesagos *-inis*, *-ė* būdvardžiai (1965, 343; 1994, 115). Beveik visi jie daromi iš daiktavardžių, o negausūs būdvardžių vediniai – iš nepriesaginių būdvardžių.

Taigi pamatinį būdvardį tvirčiau paliudija vedinyš *vienatybė*, *vienatystė* – ne taip tvirtai, o *vienotinė* greičiausiai remiasi daiktavardžiu.

3. Tiesioginių **atitikmenų latvių ir prūsų kalbose** nagrinėjamas būdvardis, atrodo, neturi. Tačiau jose vartojami bendrakamieniai šio būdvardžio vediniai leidžia manyti jį buvus ir šiose kalbose.

Latvių kalboje būdvardį **vienats* gana patikimai atkurti leidžia prieveiksmiai *viēnatā*, *viēnat*, *viēnatiņ*, daiktavardis *viēnatne* (ME 4, 656). Vladimiras Toporovas ypač pabrėžia la. *viēnatiņ* ir pr. *ainat* reikšmės ‘visada’ atitikimą (PJ 1, 59–60). Tiesa, minėtus latviškus žodžius jis veda tiesiogiai iš formos *viēnat*, o atitinkamus lietuviškus – iš *vienat* (ten pat).

Prūsų kalboje Vytautas Mažiulis, remdamasis prieveiksniu *ainat* ‘nuolat’, rekonstruoja prieveiksmį **ainati*, turėjusį reikšmę ‘vieninteliai, vienodai, vienokiai’. Jis laikomas „senąja *i*-kamienio adjektyvo nom.-acc. sg. neutr. lytimi“ (PKEŽ 1, 52–53).

Baltų kalbose seniau spėjama egzistavęs daiktavardis / būdvardis **ajnat- slavų* kalbose atitikmens, atrodo, neturi. Lenkų *jednota* turbūt laikytinas vėlesniu vediniu.

Germanų kalbose minėtinas galimas jo vokiškas atitikmuo *Einöde* ‘dykuma, nuošali vieta < vienuma, vienatis’, kurį Klugės etimologijos žodynas veda iš sva. daiktavardžio *ein-ōti* (Kluge, *sub voce*). Priesagą *-ōti* jis išvelgia dabartinės vokiečių kalbos žodžiuose *Heimat* (< sva. *heimōti*), *Monat* ir kt. Atkuriamą gotų **ainōdus* jis lygina su senosios saksų kalbos *énōdi* ‘dykuma’. Dabartinę vokišką formą dėl asociacijų yra paveikęs beveik tos pačios reikšmės, bet kitokios kilmės daiktavardis *öde*. Dykuma, lietuviams esanti tiesiog dyka, tuščia vieta, kurioje nieko nesama, vokiečių protėvių suvokta kaip vieta, kur esi ar jautiesi vienas, vienišas.

Iš tolimesnių atitikmenų minėtini **lotynų** kalbos priesagos *-it-* vediniai iš būdvardžių / įvardžių *un-it-as*, *trin-it-as*, *brev-it-as*, *felic-it-as*, tik su kitu priesagos balsiu. Priesagos sutinka panašiai kaip *vien-ok-as* < *vien-ak-as* : *un-ic-us* atveju.

4. **Apibendrinimas.** Nuo Mažvydo katekizmo (1547) senuosiuose lietuviškuose raštuose vartojami *ō* ir *īō* kamienų būdvardžio variantai *vienatas*, *-a* ir *vienatis*, *-ė*. Jų pirminė reikšmė bus buvusi ‘vientisas, nepertraukiamas, nuolatinis’ ar pan., o reikšmė ‘vienintelis’ yra vėlesnė. Iš vartosenos jie pasitraukė XVII amžiuje: vakariniame raštų kalbos variante šis būdvardis pasikutinį kartą pavartotas Zengštoko giesmyne (1612), o rytiniame – Belarmino katekizmo vertime (1677), tik jau naująja reikšme.

Būdvardžio *vienatas* / *vienatis* grąžinimas į mokslo apyvartą leidžia kitaip, nei naujuosiuose etimologijos žodynuose, aiškinti kai kurių kamieno *vienat-* vedinių darybą – vesti juos ne iš prieveiksmio / jungtuko *vienat* (plg. SEJL, 748; PJ 1, 59–60), o iš būdvardžio (ar, ikirašytiniais laikais, daiktavardžio /

būdvardžio) *vienatas / vienatis*; taip pat prievieksmį *vienatai / vienatai* gretinti ne su trumpesne forma *vienat* (plg. ALEW, 1234), bet visų pirma su šiuo būdvardžiu ir kt.

LITERATŪRA

ALEW – *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*, unter der Leitung von Wolfgang Hock, Hamburg: Baar, 2015.

Ambrazas, Saulius 2011, *Būdvardžių darybos raida*, sudarė Danguolė Mikulėnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Fraenkel, Ernst 1947, *Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Kluge – Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23., erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold, Berlin: Walter de Gruyter, 1995.

LEW 2 – Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch 2*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.

ME 4 – K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca 4, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, Rīga, 1932.

Michellini, Guido 2000, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Michellini, Guido 2005, *1589 m. Giesmes Duchauņas: Lutherio Geistliche Lieder lietuvių kalba*, Vilnius: Versus aureus.

Michellini, Guido 2009, *D. Kleino Naujos Giesmju Knygos. Tekstai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Versus aureus.

Michellini, Guido 2010, *1612 m. Giesmes Chrikszczionischkos ir Duchauņischkos: renesansinio ciklo pabaiga*, Vilnius: Versus aureus.

PKEŽ 1 – Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas 1: A–H*, Vilnius: Mokslas, 1988.

PLKŽ – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.

SEJL – Wojciech Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego, 2007.

Skardžius, Pranas 1943, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius.

PJ 1 – Vladimir Toporov, *Prusskij jazyk: slovar' 1*, Moskva: Nauka, 1975.

Urbas, Dominykas 1979, *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Urbutis, Vincas 1965, *Daiktavardžių daryba*, in Kazys Ulvydas (vyr. red.), *Lietuvių kalbos gramatika 1: Fonetika ir morfologija (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis)*, Vilnius: Mintis, 251–473.

Urbutis, Vincas 1994, Daiktavardžių daryba, in Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 86–167.

Valeckienė, Adelė 1994, Būdvardžių daryba, in Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 191–238.

Zinkevičius, Zigmantas 1988, *Lietuvių kalbos istorija 3: Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslo.

Artūras JUDŽENTIS

Kalbų mokymo centras

Vilniaus dailės akademija

Maironio g. 6

LT-01124 Vilnius

Lithuania

[arturas.judzentis@gmail.com]